

ДОКУМЕНТИ

УДК 323.13(477.83/.86):929О.Марков(437=161.2)] 82'94

СПОГАДИ КОЛИШНЬОГО МОСКВОФІЛА
ОСИПА МАРКОВА-МОЛОДШОГО В ЕМІГРАЦІЇ:
“СЕРЦЕМ І ДУШЕЮ ЗВ’ЯЗАНИЙ З УКРАЇНОЮ”

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка, 57, 76018, Івано-Франківськ, Україна
e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua
DOI: 10.15330/gal.36.233-248
ORCID: 0000-0003-2218-9556

У статті, що є передмовою до публікації автобіографічних спогадів Осипа Осипа Маркова (1890–1976 рр.) – славіста, правознавця та етнографа, уродженця м. Львова, розкрито загальні особливості українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст., їх вплив на формування і розвиток світогляду діяча. У молоді роки О. Марков-молодший був тісно пов’язаний з москвофільським середовищем, зокрема його батько Осип і рідний дядько Дмитро Маркови були одними з лідерів галицького москвофільства (русофільства) – течії, що обстоювала історичну і мовно-культурну єдність краю з панрусським простором на сході, відкрито орієнтувалася на російську мову і культуру. Молодший О. Марков отримав виховання в родинному колі та освіту в москвофільському дусі, мав на початку громадської діяльності зв’язки з проросійськими діячами. Однак, опинившись після поразки української революції в еміграції, в Чехо-Словаччині, він поступово перейшов на українські національні позиції, відчув “серцем і душею” свою спорідненість з Україною. Останні роки життя прожив у Братиславі, де й похований. Стаття дає уявлення про середовище й умови, в яких відбувалася еволюція ідейних поглядів О. Маркова від москвофільства до українофільства. У додатку подано його автобіографію, яку вперше опублікував український дослідник з Пряшева Микола Мушинка в словацькому науковому збірнику (1992 р.), але вона маловідома в Україні. Машинописна копія автобіографічних спогадів О. Маркова, що дають уявлення про складність і суперечливість процесу формування модерної національної самосвідомості на західноукраїнських землях в XIX–XX ст., зберігається у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Ключові слова: Осип Осипович Марков, автобіографія, москвофіл, науковий і громадський діяч, національна самоідентифікація, Галичина, Чехо-Словаччина.

Актуальним завданням історичної науки є вивчення українського національного руху XIX–XX ст. в контексті європейського і світового націотворення, на сучасній методологічній основі та з використанням широкої джерельної бази. Переломною подією в новітній історії стала Французька революція 1789–1794 рр., що під гаслом “свобода, рівність, братерство” (Liberté, Égalité, Fraternité) ліквідувала владу монарха і старої аристократії, поклавши початок епосі національних держав за принципом “кожній нації – (своя) держава”. Якщо в період середньовіччя простолюди проживали ізольовано у своїх місцевостях і пов’язував самоідентифікацію передусім з конфесійною приналежністю або підданством панові, монархові, то відтепер носієм національної самобутності оголошувався увесь народ, а не панівна верства (згадаймо вислів, який приписують королю Людовіку XIV: “держава – це я”, в абсолютистській Франції державність персоніфікувалася в королі, династії)¹. Історичне значення Французької революції усвідомлювали діячі національного руху в XIX ст., зокрема часопис галицьких народовців

¹ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття : монографія. Івано-Франківськ, 2012. С. 149.

“Мета” писав: “Начало народне проломало собі дорогу аж за французької революції 1789 року, проломало воно собі дорогу зь запада ...”².

Найістотнішою ознакою існування будь-якої нації є національна свідомість (самосвідомість), що базується на об’єктивних рисах – спільності мови, релігії, народних звичаїв і традицій та ін., але повинна бути “уявленою”, через суб’єктивний чинник. Причому “новочасні національні рухи” виникли в умовах демократизації суспільного життя, “під захистом демократії”, яку діаспорний дослідник О.Бочковський влучно назвав “рідна мати нації”³. Серед глобальних подій у політичному житті людства, які сприяли оформленню ідеї національної державності на демократичних засадах, можна відзначити Американську революцію, що передувала Французькій (Декларація про незалежність 1776 р., Конституція США 1787 р.). Т. Шевченко з вірою в майбутнє України писав у 1857 р.: “Коли ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись”⁴. У контексті відродження слов’янських народів, поневолених імперіями, розгорнувся український національний рух у XIX ст., провід у якому взяла нечисленна освічена верства населення – нащадки козацької старшини на підросійській Україні та греко-католицькі священники в Галичині.

Національна самосвідомість, яку в XIX – на початку XX ст. утверджували передові представники української інтелігенції, “залежить від суспільного розвитку”, це “не феномен природи і не біологічна константа”⁵. Формування національної ідеї в умовах перебування українських земель під владою Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій відбувалося не лише по “висхідній” лінії: у ньому були паузи і навіть періоди зворотного розвитку⁶. Модерне національне самоусвідомлення в австрійській Галичині стало результатом складної і суперечливої взаємодії різних національно-політичних орієнтацій – української, проросійської, про-польської та проавстрійської. По суті, галицькі русини в XIX ст. вирішували питання національної самоідентифікації, яку шукали на схід від р. Збруч, по якій проходив кордон між двома імперіями. Під час демократичної революції в Австрії 1848–1849 рр. домінувала проукраїнська концепція національної ідентичності. Перша політична організація місцевих русинів-українців – Головна руська рада – виразно заявила про належність галичан і наддніпрянських “малоросів” до єдиного 15-мільйонного народу, відмінного від польського і російського⁷.

Однак після поразки “весни народів” склалися два фактори, вкрай несприятливі для українського національного руху в краї: з одного боку, це були антиукраїнські репресії царизму на Наддніпрянщині після розгрому першої української політичної організації – Кирило-Мефодіївського братства (1846–1847 рр.), що набули найбільшої гостроти за Валуєвським циркуляром 1863 р. та, особливо, Емським указом 1876 р.; з іншого боку, при підтримці австрійських властей відбулося поступове перетворення Галичини з 1850-х рр. фактично в польську автономну провінцію Габсбурзької монархії, насамперед, в умовах конституційних реформ 1860–1870-х рр.⁸. Обидві тенденції спроневерювали значну частину тодішньої галицької

² Руське питання. *Мета*. Львів, 1863. № 3 (листопад). С. 210.

³ Бочковський О. Народження нації. Наука про націю та її життя. *Самоосвіта*. Львів, 1939. Березень, кн. 112. С. 22.

⁴ Шевченко Т. Юродивий. *Кобзар. Вперше зі щоденником автора*. Харків, 2012. С. 554.

⁵ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / пер. з нім. Х. Николин. Львів, 2014. С. 27.

⁶ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К., 1999. С. 283, 284.

⁷ Прихильники проросійської орієнтації в Галичині 1848 р. були малочисельними і навіть не спромоглися заснувати власну політичну організацію. Так, історик Д.Зубрицький, один із зачинателів галицького москвофільства, писав у листі московському Товариству історії і старожитностей 6 (18) січня 1853 р., що під час революції “едва 10 человек находилось въ Галиціи, которые разумѣли настоящее Русское слово”. На його думку, серед освічених співвітчизників “почти общее было мнѣніе”, що галицькі русини і “такъ называемый ими московскій или російскій народъ есть два чуждые, различные между собой народы” (*див.*: Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853). *Записки НТШ*. Львів, 1901. Т. XLIII, кн. 5. С. 59).

⁸ *Детальніше див.*: Райківський І. Ідея української соборності в півавстрійській Галичині (XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ, 2016. С. 160.

інтелігенції в перспективі самостійного національного розвитку місцевих русинів-українців, стали основою для активізації русофільства як течії, орієнтованої на схід, її “промосковської” еволюції. Російська фінансова підтримка була стимулюючим чинником для поширення русофільських ідей, що в кінці XIX – на початку XX ст. дедалі більше орієнтувалися власне на Москву⁹, російську літературну мову і культуру, тоді як раніше – на макаронічне “язичіє” та широкий панрусський простір, де проживали “малороси”, поряд з “великоросами” і “білорусами”¹⁰.

До 1914 р. русофільство в Галичині об’єктивно відіграло роль “відпольщення” – обґрунтування національної окремішності русинів-українців від поляків¹¹. Вирішального удару по русофільству завдала Перша світова війна 1914–1918 рр. Окупація російською армією Галичини в перші місяці війни, антиукраїнські репресії на захоплених землях розвіяли ілюзії серед частини населення краю щодо “русского міра”. Характерно, що підтримуючи в цілому москвофільський рух, новостворена російська адміністрація у Львові не ставила місцевих москвофілів на ключові посади. З другого боку, австрійська влада звинуватила проросійських діячів у невдачах на фронті, створила концентраційні табори (Талергоф, Терезин та ін.). Чисельність проросійськи налаштованої інтелігенції в тогочасній Галичині була незначною¹², але москвофільський рух існував і далі – під польською владою між двома світовими війнами і навіть у післявоєнній еміграції на Заході, де був витіснений на маргінес. Галицькі москвофіли або їх нащадки були змушені обирати свою національну ідентичність у модерному світі, чимало з них відчули себе українцями, а не “малоросами” чи навіть росіянами (“великоросами”), хоч доля нерідко закинула їх далеко від рідного краю.

Під цим кутом зору викликають інтерес спогади Осипа Осиповича Маркова (25.10.1890, м. Львів – 27.11.1976, м. Братислава) – славіста, правознавця та етнографа, що дають уявлення про середовище й умови, в яких відбувалася еволюція його ідейних поглядів як діяча, свого часу тісно пов’язаного з панрусським, москвофільським рухом. Зокрема, батько О. Маркова-молодшого – Осип Андрійович Марков – був багатолітнім редактором москвофільських видань (“Червоная Русь”, “Галицкая Русь”, “Галичанин” та ін.), у 1882 р. зазнав урядових переслідувань під час судового “процесу Ольги Грабар” над русофільськими діячами, звинуваченими в російському панславізмі, небезпечному для Австро-Угорщини. У свою чергу, рідний дядько О. Маркова-молодшого – Дмитро Марков – став лідером “новокурсників” у москвофільській “Русско-народной” партії (далі – РНП), вперше влітку 1908 р. виступив російською мовою в

⁹ Звідси й назва – москвофільство, суть ідейної еволюції цієї течії в другій половині XIX – на початку XX ст. вдало відображена в назві монографії професора О. Сухого “Від русофільства до москвофільства”. Щоправда, проросійська течія в Галичині, по суті, являла собою досить складний конгломерат осіб та ідей, яких складно назвати одним терміном, досі серед дослідників тривають термінологічні дискусії (“руссофіли”, “москвофіли”, “общероси” та ін.). М. Грушевський зауважив, що, крім українських народовців (“національна напрямок”), друге угруповання в національному русі Галичини “досить тяжко назвати так, щоб обняти всі його нюанси ...” (див.: Грушевський М. Листи з-над Полтави. Лист перший. *Грушевський М. Твори*: У 50-ти томах / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Т. 1. Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. Львів, 2002. С. 131.

¹⁰ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). Львів, 2003. С. 413, 417.

¹¹ За винятком хіба що окремих осіб чи груп, що були, як правило, пов’язані з Росією походженням або тісними особистими контактами. Неможливо дати однозначну відповідь на питання, чи могли галицькі русини-українці “уникнути того етапу національного розвитку, коли русофільство стало частиною національної програми і почало загрожувати українству в цілому”. З одного боку, здавалося, могли, бо забракло не так багато – викристалізованої національної свідомості, розуміння відмінностей між Україною і Росією (згадаймо хоча б красномовну назву брошури Б. Дідицького у Львові 1866 р. “Въ одинъ часъ научитьсѣ малорусину по великорусски”), але, з другого, не могли, бо до поглиблення панрусських, проросійських настроїв чи не найбільше спричинився серед галичан польський чинник (див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 236, 267).

¹² Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії*: збірник наукових праць. Львів, 2011. Т. 10: Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. С. 245.

австрійському парламенті, що мало гучний резонанс¹³. Д.Марков виступав за російську літературну мову, обстоював національну єдність галичан з росіянами, неможливість відмежувати “малоросів” від “великоросів” і нежиттєздатність “українського проекту”¹⁴.

Однак О. Марков-молодший, хоч і виховувався в родинному колі у москвофільському дусі, з часом перейшов на українські національні позиції, відчув свою спорідненість з Україною. Очевидно, це стало наслідком не стільки навчання або родинного виховання, скільки суспільних обставин, в яких йому довелося жити і працювати в період Першої світової війни, розпаду Російської та Австро-Угорської імперій та української революції, післявоєнної еміграції, спілкування з науковими і громадськими діячами в Польщі, Чехословаччині та ін. Еволюція ідейних поглядів О.Маркова від москвофільства до свідомого українства не була чимось надзвичайним у Галичині в ХХ ст. Це відбулося в умовах кристалізації ідеї національно-державної незалежності України з утворенням політичних партій на зламі ХІХ–ХХ ст.¹⁵, зростання національної самосвідомості українців у період існування УНР і ЗУНР та їх злуки, впливу українських діячів, що опинилися у вимушеній еміграції після поразки революції, тощо. О. Марков тривалий час проживав у Чехословаччині, що була одним із центрів української еміграції, створила можливості для національного руху як до 1939 р., так і в післявоєнний період.

Особливо хотілося б виділити сприятливі умови для національно-культурного розвитку і національної самоідентифікації українського населення у східній частині Словаччини після Другої світової війни. На Пряшівщині, що була частиною української етнічної території на захід від новоствореної Закарпатської області УРСР, за правління комуністів з кінця 1940-х рр. активно розвивалося україномовне шкільництво, книговидавнича справа, літературне і наукове життя тощо. Це не могло опинитися поза увагою О.Маркова, що мешкаючи у Братиславі, цікавився як етнограф науковою продукцією, національно-культурним життям численної української меншини. Вихідцем з Пряшівщини був Микола Мушинка – український фольклорист, етнограф, літературознавець, публіцист і громадський діяч. Десь у середині 1960-х рр. він особисто познайомився з О.Марковим. Закінчивши Карловий університет у Празі, М.Мушинка навчався в аспірантурі у Празькому та Київському університетах, в 1967 р. здобув ступінь кандидата наук у Києві. Він мав зв'язки з дисидентами в Україні, 1968 р. зазнав переслідувань за осуд введення радянських військ у Чехословаччину, був звільнений з роботи в Пряшівському університеті.

Так зійшлися дві непересічні постаті в науковому і громадському житті, духовно пов'язані з Україною, які проживали за її межами, в тодішній Чехословацькій соціалістичній

¹³ Москвофільська газета “Галичанинъ” високо оцінила вчинок посла, заявивши, що “скинена наконець рабская маска рутенства, надѣтая шестьдесятъ лѣтъ тому”, Д. Марков “говориль на томъ языкѣ, который употребляется въ общерусской литературѣ” (див.: *Первое общерусское слово въ австрійскомъ парламентѣ. Галичанинъ*. 1907. Ч. 143. 29 іюня (11 іюля). С. 1). У брошурі Д. Маркова, виданій у Львові 1911 р., говорилося про потребу відмовитися від українського фонетичного правопису (“дрянь”), прийняти “правдиву русску книжку и просвѣщатися, а не буде намъ чужимъ той пречудный русскій литературный языкъ” (див.: *Марковъ Д.А. Русская и украинская идея въ Австріи / Свободный переводъ съ нѣмецкого*. Составивъ А. Гогатко. Львѣвъ, 1911. С. 26).

¹⁴ Очевидно, існують паралелі між позицією лідерів москвофільського руху, т. зв. “новокурсників” у Галичині, з їх орієнтацією на царську Росію, на початку ХХ ст., та сучасними подіями російсько-української війни, якій передувала потужна ідеологічна кампанія в РФ антиукраїнського характеру, що активізувалася з приходом до влади В. Путіна. Під час наукового стажування в Москві в 2007 р. був вражений великою кількістю літератури українофобського спрямування в книгарнях. Так, у збірнику під красномовною назвою “Украинская” болезнь русской нации” (2004 р.) писалося про українство як південно-руський сепаратизм, зрадництво “православної цивілізації” і “русского единства” (див.: “Украинская” болезнь русской нации / Составитель серии М.Б. Смолин. М., 2004. С. 5). Збірник містив праці галицьких москвофілів Д. Маркова, О.Мончаловського, С. Бендасюка, разом з творами російських ідеологів українофобства, “русского міра”.

¹⁵ Основні галицькі партії – Українська національно-демократична партія, Українська радикальна партія, Українська соціал-демократична партія – акцентували свою увагу на українській ідентичності, виступали за незалежну і соборну державу, на відміну від РНП, що займала виразно проросійські позиції.

республіці (ЧССР) та займалися дослідженнями в газузі народознавства. М. Мушинка називав О. Маркова “визначним юристом та етнографом” і відзначив його особисті якості як людини, що “з першого знайомства здатна здобути прихильність і симпатії співбесідника”. “Мене він полонив своїм достоїнством, скромністю та широким діапазоном знань, – згадував М. Мушинка. – Я часто відвідував його на його квартирі у Братиславі, і ми з ним розмовляли на різні теми”¹⁶. Очевидно, зближенню двох вчених різних поколінь сприяла українська національна самоідентифікація, зроблена за межами України, інтерес до мови і культури свого народу. Підтвердження цієї тези знаходимо в передмові М. Мушинки до спогадів про те, що він зі своїм колегою, як правило, говорили “по-українськи, але часом, в присутності його дружини-словачки – етнографки д-р Емми Маркової, я переходив на словацьку мову. Та вона сама просила мене: “Говоріть по-українськи, таж тут він ні з ким із своїх земляків не зустрічається і для нього є святом говорити рідною мовою”¹⁷.

“Особливо жваво” О. Марков “цікавився національним та культурним життям українців Пряшівщини”. Найбільший інтерес він проявляв до Музею української культури у Свиднику (Словаччина), заснованому в 1956 р.¹⁸, та Дослідного кабінету україністики Пряшівського філософського факультету: “Музеєві він подарував кілька цінних експонатів, привезених з Галичини, кабінетові – колекцію цінних книжок зі своєї бібліотеки”. На пропозицію М. Мушинки, О. Марков погодився записати свої спогади, хоч і мав спочатку серйозні сумніви в їх доцільності, бо відчував себе “серцем і душею зв’язаний з Україною, тілом і працею – з Чехо-Словачиною, але і там, і тут я є чужинцем ...”. Рукописні автобіографічні спогади О. Маркова М. Мушинка отримав від його дружини вже після смерті 27 листопада 1976 р., вони були написані наприкінці життя в лікарні, коли автор важко хворів. Автограф спогадів М. Мушинка, наскільки відомо, зберіг у себе (три зошити обсягом 132 сторінки), але їх машинописну копію 1977 р. надіслав у відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та в архів Братиславського юридичного факультету ім. Я.А. Коменського¹⁹.

М.Мушинка опублікував автобіографію О.Маркова-молодшого в “Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику” в 1992 р. (т. 18)²⁰, але вони досі маловідомі в Україні. На жаль, обставини, в яких писалися автобіографічні спогади на схилі віку в еміграції, “по пам’яті, без наявності ілюстративних документів”, позначилися на їх цінності, “вони фрагментальні: деякі періоди життя описані в них занадто стисло, опису інших зовсім нема”. Водночас спогади, хоч і незавершені, за висловом М.Мушинки, описують “власне життя на фоні конкретних історичних подій, ... мають не лише біографічне, але й ширше історичне значення”. На нашу думку, їх публікація буде цікавою для дослідників історії Галичини, краєзнавців, усіх тих, хто проявляє інтерес до національного руху та націотворчих процесів в Україні ХХ ст., що були складними і нерідко суперечливими. Мову документу до норм сучасного українського правопису пристосував М. Мушинка, який “в інтересі збереження авторського стилю” залишив деякі галицизми²¹. З огляду на журнальний формат, обмеженість обсягу публікації, подаємо автобіографію Осипа Осиповича Маркова з деякими скороченнями, пропуски позначено квадратними дужками.

Автобіографія професора Осипа Осиповича Маркова

Я родився у Львові 25 жовтня 1890 року. Мій отець Осип Андрієвич Марков був редактором і видавцем газет “Галичанин” та “Русское Слово”. [...] Першою газетою, яку заснував

¹⁶ Мушинка М. Спогади забутого українського юриста та етнографа. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Братислава – Пряшів, 1992. Т. 18. С. 181.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Музей у структурі Словацького національного музею функціонував спочатку в м. Пряшеві, пізніше – в с. Красний Брід, м. Свидник стало місцем осідку Музею української культури з 1964 р. і до сьогодні.

¹⁹ Мушинка М. Спогади забутого українського юриста та етнографа. С. 181, 182.

²⁰ Автобіографія проф. Осипа Осиповича Маркова. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Братислава – Пряшів, 1992. Т. 18. С. 183–198.

²¹ Мушинка М. Спогади забутого українського юриста та етнографа. С. 182.

покійний отець, був “Пролом”²² [...]. Газета стояла на позиціях єдності руського народу, а отець був одним з діячів т. зв. “староруської партії”. В процесі Ольги Грабар, А.І.Добрянського і тов. (1882 р.)²³ він був одним з обвинувачених і ще в моїм дитячій віці (в 1890-их роках) – в нашому помешканні при вул. Руській – в Ставропігії, бували досить часті ревізії, які глибоко врзалися в мої пам’яті. Мати була дочкою священника Віктора Нероновича (пароха в Рейта-ревичах), який теж був прихильником староруської партії [...].

Ми всі діти ходили до євангелицької народної школи на вулиці Кохановського [...]. Школа була дуже добра. Вчили нас у школі по-німецьки, хоча до школи ходили (крім нечисленних німців – дітей членів офіцерського корпусу у Львові), головним чином ненімці. В неділю ми ходили з вітцем до православної церкви: після обіду отець брав нас на прогулянку на “Вульку” – до саду, який він купив від бувшого директора Ставропігійської друкарні Пухира перед його від’їздом в Росію. [...] У Ставропігії (з Бляхарської або Гуцької вулиці) ми жили на другому поверсі. На першому були кімнати музею, управа Ставропігійського інституту (братства) та помешкання професора Ісидора Шараневича, відомого історика Галичини, який був довгі літа сеньором Ставропігійського інституту. Він м. ін. організував музей інституту та його архів. Ми з великим поважанням ставилися до нього [...].

Після закінчення чотирьох класів початкової школи я склав вступні іспити і став учнем першого класу німецької гімназії. То була т. зв. “друга гімназія”, яка поміщалася в старому будинку “на Валах”, проти Успенської церкви (першою гімназією, число гімназії було позначене на шапці студента, клас на ковнірі, була українська т. зв. “академічна гімназія”, яка містилася в будинку “Народного дому”). Школа була добра. Викладова мова була німецька, тільки уроки польської та української мови та літератури (кожний студент міг вибрати собі одну з тих двох мов) були в тім огляді винятком. В нижчій гімназії я ходив на уроки польської мови [...], так що навчився добре по-польськи, а у вищій гімназії перейшов на уроки української мови. Тут моїми професорами були: Володимир Бирчак²⁴, а в останніх класах Василь Щурат²⁵. Я маю добрі спогади на В.Бирчака, а ще кращі на В. Щурата. Щурат був високо освічена людина, притім незвичайно тактна та толерантна. Учням він давав читати (та реферувати) монографії (часто російські) з історії старої літератури. Мені, наприклад, він одного разу дав читати книжку Морозова “История русской драмы”, в якій широко говорилося про т. зв. шкільну драму, про інтермедії, інтерлюдії тощо. Іншим разом він нас післав на старе кладовище під Високим замком, і ми мали написати про те, що там можна було бачити та про що довідалися. З інших професорів назову професора математики і фізики німця Гессе і професорів (також математиків) М. Сивуляка та Плешковича. М. Сивуляк та Плешкович були прихильниками староруської партії. Сивуляк жив в Ставропігії в сусідстві з нами. Він був далеким родичем моєї матері. Під час війни (в 1914–1915 р.) він жив у Львові, приймаючи участь в тодішньому політичному житті (був членом “Русского народного совіту”). В 1915 р. виїхав з сім’єю в Ростов-на-Дону, де, здається, і помер.

Вже у вищій гімназії (може, під впливом В. Щурата та І.Свенціцького)²⁶ я почав інтересуватися історією галицького відродження. Я ходив до бібліотеки “Народного дому” та почав

²² Газета “Пролом” виходила у Львові в 1880–1882 рр.

²³ Судовий процес над русофілами влітку 1882 р., заарештовані (А. Добрянський, І. Наумович, В. Площанський, О. Марков-старший та ін.) були звинувачені в намірі відірвати Галичину від монархії Габсбургів і приєднати до Росії. Незважаючи на виправдання частини підсудних та незначні терміни ув’язнення (до восьми місяців), під час судових дебатів стали очевидними зв’язки москвофільських діячів з Росією, що викликало занепокоєння як австрійської влади, так і поляків у Галичині та наддніпрянських українців, стало передумовою масштабної польсько-української угоди 1890–1894 рр.

²⁴ Бирчак (Бірчак) Володимир – український письменник, науковий, педагогічний і громадський діяч, у майбутньому – воєк легіону УСС, делегат Української національної ради ЗУНР.

²⁵ Щурат Василь – український літературознавець, педагог, поет і перекладач.

²⁶ Свенціцький Іларіон – український вчений-славист, філолог і мистецтвознавець, громадський діяч. Після закінчення Львівського університету на початку ХХ ст. продовжив навчання в Петербурзі, повернувшись до Львова, працював у москвофільському Народному домі до 1905 р. На запрошення митрополита А.Шептицького очолив Національний музей у Львові протягом півстоліття (з незначними перервами).

збирати видання з доби відродження, але і пізнішу літературу. Я відвідував між іншим склади книгарні Ставропігійського інституту та склади антикварія Л. Бодєка (здається на Скарбівській вулиці). В складі Бодєка працював тоді відомий галицький бібліограф І.Е. Левицький²⁷, після знайомства з яким я заходив туди частіше. Ще тепер я маю “Австро-руські спомини” М. Драгоманова, знайдені мною в складі Л.Бодєка.

Студенти німецької гімназії були різних національностей: поляки, русини, євреї (німців було мало), але я не пам’ятаю, щоби між нами проявилися коли-небудь ознаки шовінізму або національної антипатії. Розмовною мовою, оскільки не йшлося про розмови між русинами, була польська. По-польськи ми розмовляли і з колегами євреями. Ані проявів антисемітизму у нас в школі не було. Не було ні серйозніших сварок між прихильниками єдності Русі та прихильниками самостійності українського народу. До речі, “українців”, т. є. прихильників українського напрямку, було між нами мало. З вищих класів гімназії я запам’ятав лише одного “українця” Стефановича, який жив довгі літа у Павенцького і з ним разом учився [...].

З нашої квартири були двері до редакції “Галичанина”²⁸ та “Руского Слова”²⁹, що складалося з трьох кімнат. В одній з них працювали редактори “Галичанина” І.Н. Пелєх, Орест Авдиківський, Володимир Луцик та Осип Мончалівський, в другій містилася адміністрація, в якій працював, між іншим, головний редактор тижневика “Русское Слово” (довгі роки це місце займав Янчак, який пізніше переселився в Росію і там залишився), в третій була бібліотека вітця, де він працював. Треба сказати, що І.Н. Пелєх (він був моїм хресним вітцем і від нього я мав золотий хрестик, що загубився під час першої світової війни) сам видавав “Русскую библиотеку”, в якій вийшов цілий ряд класичних творів російської літератури, а О.А. Мончалівський був редактором і видавцем гумористичного часопису “Страхопуд”³⁰. В редакції під час обідньої перерви (після обіду читалася коректа) я читав чи переглядав газети: “Киевлянин”³¹, “Рада”³², “Освобождение”³³ П.Б.Струве; з галицьких газет “Руслан”³⁴ (видавав його Олекс. Барвінський), “Le Courrier Européen” Ббернсоне-Ббернстерне³⁵, “Le Pensée slave” та інші.

Гості бували у нас часто, зокрема, коли у вітця були іменини. Найчастішими гостями (що цікавились і нами, дітьми), була Клавдія Алексович, авторка народних драм (думаю, м. і. “Знімчений Юрко”) і Клемертович, що видавав журнал для дітей “Ластівку”. Ми, діти, звали його Кльома. “Ластівка” була в нашій дитинстві улюбленим читанням (пізніше став ним “Віночок” для руских діточок, який видавав у Відні Гр.Купчанко³⁶). Досить часто ми зустрічали (особливо при прогулянках на Високий замок) Савку Дуду, автора популярної “Історії Русі”. Мою молодшу сестру Ольгу отець жартома називав “Сака Дуда”. Чому – не знаю. С.Дуда пізніше осліп.

В нижчій гімназії вважалось у нас свого роду спортом відвідати професора української гімназії – знаменитого мовника й етнографа Івана Верхратського³⁷. Він жив в домі по вул. Люблінської унії, яка вела на Високий замок, а приводом для відвідин були “мінерали”, які ми йому носили. Звичайно йшлося про куски алябастру, якого було досить на т. зв. “Стрійниці”.

²⁷ Левицький Іван Омелянович – український бібліограф, письменник і публіцист.

²⁸ Газета москвофільського спрямування у Львові, виходила в 1893–1913 рр.

²⁹ Популярний тижневик галицьких москвофілів, виходив у Львові в 1890–1914 рр.

³⁰ Сатирично-політична газета у Львові, яку видавали москвофіли в 1872–1913 рр.

³¹ Російськомовна газета українофобського напрямку, друкувалася в Києві в 1864–1919 рр.

³² Єдина щоденна українська громадсько-політична, економічна і літературна газета на підросійській Україні, виходила в Києві в 1906–1914 рр.

³³ Російськомовний журнал (1902–1905 рр.), заснований російським громадським і політичним діячем, вченим, публіцистом П. Струве, виходив за кордоном і нелегально переправлявся в Росію.

³⁴ Суспільно-політичний часопис українською мовою консервативно-клерикального спрямування, виходив друком у Львові в 1897–1914 рр., неофіційний пресовий орган українського християнсько-суспільного руху.

³⁵ Бернстерне Бернсон Мартініус (Bjørnstjerne Martinius Bjørnson) – норвезький письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1903 р., автор національного гімну Норвегії.

³⁶ Григорій Купчанко – москвофільський діяч з Буковини, журналіст, етнограф.

³⁷ Український вчений, педагог і громадський діяч, член НТШ.

[...] В Коломиї ми з вітцем ходили до М. Білоуса³⁸, друкаря та видавця популярної літератури і (якщо не помиляюся) тижневика “Русская Рада”³⁹. Від Білоуса я звичайно дістав даром книжки його видавництва. Пам’ятаю на Шевченкових “Гайдамаків” та на книжку про Олексу Довбуша. Пізніше (здається вже у вищій гімназії) ми відвідували також В.Ф. Дудикевича⁴⁰, який був адвокатом в Коломиї. В тих часах він ще більшої політичної ролі в галицькому житті не грав. Його старші доньки Ромаша та Надія вчилися тоді в гімназії в Києві. В Косові ми ночували в домі пароха О. Гелетовича. [...] В Косові бував досить часто київський маляр – українець Вітя Розвадівський, який пізніше одружився з найстаршою дочкою Дудикевича – Ромашею. Під час війни вони жили в Ташкенті. По революції 1917 року туди виїхав з Ростова і В.Ф. Дудикевич, який там і помер. [...]

У вищій гімназії ми переживали бурхливі часи російської революції 1905 р. Розуміється, що польське суспільство, але й прихильники української самостійності, були на боці революціонерів. Між старшою консервативною генерацією прихильників єдності Русі, але й між генерацією середнього віку, мав перевагу протиреволюційний напрям, викликаний страхом, що Росія може розпастися на частини. Молодша генерація стояла за політичні та соціальні реформи, яких домагалися і прихильники революції. Ця течія нав’язувала на старші традиції, які проявилися кінцем XIX стол. під впливом ідей М.П. Драгоманова, радикальної партії Франка-Павлика і її органу “Народ”, та якої представником був, наприклад, Ю.А. Яворський⁴¹ [...].

Велику роль в моєму житті, та в житті Галичини взагалі, зіграв І.С. Свенціцький. Як молодий кавалер, він був дуже близькою людиною в нашій сім’ї. Довгий час він був нашим домашнім учителем, особливо учителем російської мови. [...] Після повернення з Росії він кілька літ працював у бібліотеці “Народного дому”, публікуючи поступно опис рукописів музею А.С. Петрушевича. В 1902 році він почав видавати часопис “Живая мысль”, який виходив аж до 1905 р. Цей журнал скоро став центром прогресивного культурно-політичного напрямку молодшої генерації русофілів. [...]

Ліберальні тенденції “Живої мысли” і її редактора викликали реакцію в консервативніших колах прихильників руської єдності. “Живая мысль” перестала в 1905 році виходити, а Свенціцький втратив місце в бібліотеці “Народного дому”. Розказували, що коли А. Петрушевич довідався про те, він сказав тільки: “Атра пох, атра пох”⁴². Свенціцький став працівником “Церковного” (пізніше “Національного”) музею, заснованого тодішнім митрополитом А. Шептицьким і почав працювати у виданнях НТШ (“Етнографічний збірник”, “Українсько-руський архів”). Таким чином він фактично перейшов в ряди прихильників української самостійності, однак мої зв’язки зі Свенціцьким не перервалися. Я заходив досить часто до нього, пізніше до “Церковного музею” (до фондів музею я подарував свою збірку гуцульських писанок), а мої перші дрібні праці були до значної міри зв’язані з його ініціативою. Він запропонував мені описати деякі новіші рукописи бібліотеки “Народного дому” (опис був надрукований у “Вістнику Народного дому”), я належав до тих, хто помагав йому при виданні його “Похоронних голосінь” (“Етнографічний збірник НТШ”, 1912) і, накінець, моя праця “Н.В.Гоголь в галицько-русской литературе”, яка була надрукована в “Известиях Отделения языка и словесности АН”, вийшла з його ініціативи.

³⁸ Білоус Михайло – видавець, редактор, журналіст і громадський діяч москвофільського спрямування.

³⁹ Популярний політичний двотижневик москвофільського напрямку, виходив у Коломиї 1871–1912 рр. у видавництві М.Білоуса.

⁴⁰ Дудикевич Володимир – один з лідерів галицьких москвофілів, доктор права, адвокат у Коломиї, депутат Галицького крайового сейму в 1908 р. Під час російської окупації Галичини в 1914–1916 рр. очолював “Русский народный совет”.

⁴¹ Автор спогадів припустився неточності. Насправді Юліан Яворський – історик, літературознавець, фольклорист, публіцист, хоч і деякий час листувався з І. Франком та співпрацював з радикальним часописом “Народ” у Львові, був прихильником москвофільських поглядів. Так, в 1914 р. він виступав за вхідження підвладних Австрії українських земель до складу Російської імперії, ставши одним із засновників “Карпато-русского визвольного комітету” – політичної організації галицьких москвофілів, заснованої в Києві.

⁴² Вислів латинською мовою, в перекладі означає: “Ще одна ніч, ще одна ніч”.

[...] Пізніше Ю. Яворський опублікував в “Известиях Отделения русского языка” критичну замітку про мою статтю, закинувши мені, що я упом’янув про його статтю про Гоголя в Червоній Русі тільки так, що звернув увагу на одну його помилку. Мені він про то не написав нічого, попросив тільки (посередництвом М.Ф. Грушкевича), щоб я йому вислав відбитку своєї статті, що я, розуміється, зробив. Пізніше (в часі першої світової війни, коли я був співробітником “Прикарпатської Русі”⁴³, що виходила у Львові, а потім у Києві, під редакцією Ю.А. Яворського) [...] я вияснив йому, що мені, молодому не вишколеному студентові права (не філології), не були добре знані правила наукової етики; він це зрозумів, і ми з ним залишилися друзями аж до його смерті (в гімназії я Ю.Яворського не знав). Він вже в 1903 році переїхав до Ржешова, а 1904 р. до Києва. Я з ним зблизився аж під час першої світової війни у Львові і Києві, а по війні на еміграції в Празі.

Господарські та соціальні відносини в Галичині до першої світової війни не були дуже добрими. Переважну частину населення творили дрібні селяни, ремісники, нечисленна дрібна буржуазія, особливо дрібні (в переважній більшості єврейські) торгівці. У Львові був міський (польський) театр, а з часу на час приїжджав на гастролі український театр з Рубчаком, Рубчаковою, Стадником та ін. Я з радістю ходив на їхні вистави і з тяжким серцем провожав артистів при їх від’їзді на залізничну станцію. [...]

В 1908 р. я скінчив гімназію, склавши іспит зрілості (матуру). [...] Восени 1908 р. я виїхав на університетські студії до Відня. У Відні про мене піклувався приятель вітця та кореспондент “Галичанина” В.О. Шавинський. [...] Що я буду студіювати, не було (по крайній мірі мені) ясне. Отець думав про юридичний факультет (юрист мав у наших умовах перспективи в житті), я думав про слов’янську філологію. Спершу я так і записався на філософський факультет і хотів вивчати славистику. У Віденському університеті вчили тоді ще В. Ягіч⁴⁴ та К. Їречек⁴⁵. Але мої плани не здійснилися. Врешті-решт довелося записатися на юридичний факультет, а щоб вже звідти не було повороту, покійний В.Шавинський записав мене ще на однорічний абітурієнтський курс торгівельної академії. [...] Погодити навчання у торгівельній академії та університеті було чим далі трудніше, і моя праця згодом зосередилася на торгівельну академію, де потрібно було щодня ходити на лекції та складати іспити з окремих предметів.

Як студент я записався до студентського товариства “Буковина”⁴⁶. “Буковина” мала свої приміщення й бібліотеку в Йозефштадті⁴⁷. Контакти мала “Буковина” тільки з південнослов’янським (сербським) студентським товариством “Зоря” та з окремими студентами з Росії (деякі з них були й членами “Буковини”). З українськими студентами-галичанами (з товариства “Січ”⁴⁸) контакту не було. У Відні я прожив цілий шкільний рік, скінчивши курс торгівельної академії. [...]

Влітку 1908 року я вернувся до Львова, а восени 1909 року помер покійний отець (на ангіну). Від зимового шкільного року 1908–1909 я учився на юридичному факультеті Львівського університету. Університет був польський, але на юридичному та філософському факультетах (про інші факультети не можу багато сказати) були руські кафедри: на юридичному факультеті кафедра цивільного права (проф. Ст. Дністрянський), права карного (проф. Стебельський), цивільної процедури (доц. Верганівський); на філософському факультеті були кафедри української історії (М. Грушевський) та історії літератури (проф. К. Студинський). Перший і третій екзамени (історичний і політичний), а потім рігоровні екзамени, я склав перед польськими комісіями, другий (судовий) екзамен перед комісією українською. В 1913 році (недовго

⁴³ “Прикарпатская Русь” – щоденна політична, громадська та літературна газета москвофільського напрямку, виходила у Львові з 1909 р., за негласної фінансової підтримки російського уряду, в умовах Першої світової війни деякий час друкувалася в Києві.

⁴⁴ Ягіч (Ягич) Ватрослав (Jagić Vatroslav) – хорватський вчений, філолог-славіст, був науковим керівником І. Франка у Віденському університеті.

⁴⁵ Їречек Костянтин Йосиф (Jireček Konstantin Josef) – чеський історик.

⁴⁶ Студентське товариство у Відні москвофільського спрямування.

⁴⁷ Район Відня біля місцевого університету.

⁴⁸ Студентське народовське товариство у Відні, засноване українськими студентами з Галичини в 1868 р.

перед початком першої світової війни) я скінчив навчання у Львівському університеті, одержавши звання доктора прав.

Під час навчання у Львові мене зацікавила історія права, перш за все історія польського та слов'янського права. [...] Я записався на філософський факультет і хотів працювати головно в семінарі проф. Бальцера⁴⁹. Одночасно я вступив на судову практику, як адвокатський кандидат, і працював у львівському повітовому (пізніше в апеляційному) карному суді (на вулиці Баторого). Мій начальник – суддя – давав мені досить часто виготовляти судові рішення. Крім того, я почав писати (як екстерний співробітник) до газети “Прикарпатская Русь”. Часу на все те було мало і мої студії у проф. Бальцера помаленьки занепадали, тим більше, що і процес Бендасюка і тов.⁵⁰ коштував багато душевної енергії.

Ще будучи студентом університету (в 1910 або 1911 році) я вибрався з покійним М. Заяцом на тодішню Угорську Русь. Їхали ми поїздом до Ужжк⁵¹, а звідти йшли пішки. Ми були, м. і., в селах Сіль і Кострина (по мадярськи Чонтот). В Кострині ми хотіли зайти до місцевого пароха та він відмовився нас прийняти. Один з селян, якого ми відвідали дома, виявився національно свідомим чоловіком. Він показав нам числа львівського “Русского слова”, яке він діставав (здається, з Америки) і яке він старанно відкладав та зберігав у коморі. Але погранична поліція звернула увагу на нас і нас арештували та перевезли до Великого Березного⁵². Там нас допитували, але дали переконати себе, що ми, студенти, хочемо познайомитися з життям на Угорщині і дозволили нам переночувати в гостинниці (арештантська “цюпка” була і так переповнена). Увечері ми навіть сиділи в місцевому ресторані в товаристві урядників окружного начальства, а на другий день нам дали письмовий дозвіл їхати в Ужгород, далі через Кошиці до Пряшева, а з Пряшева до Галичини. В Ужгороді ми відвідали тодішнього редактора “Науки” Волошина⁵³, були і в духовній семінарії, де довго говорили з семінаристами. З Ужгорода ми поїхали в Кошиці, а звідти у Пряшів. Враження з поїздки було гнітюче. Пригадалися мені слова Драгоманова “lasciate ogni speranza”⁵⁴.

Приблизно в тому самому часі (думаю, в 1910 році) я дістався з групою студентів (Е. Вальницький, Цебринський, не пам’ятаю, хто ще був у тій групі) у Москву. Ми їхали туди на кооперативні курси, які влаштував Народний університет ім. Шанявського. В Москві ми пильно ходили на лекції (викладачами були відомі теоретики та практики кооперативного руху в Росії) та нав’язували контакти з професорами та студентами, особливо з України. Ми інформували їх про галицькі відносини, особливо про бій двох національних ідеологій і нам було, розуміється, важко довідатися про ставлення російської, а спеціально української інтелігенції до українського питання. [...]

Незадовго по скінченню процесу проти Бендасюка, Гудими, Колдри і тов. розпочалася перша світова війна. [...] В Галичині і на Буковині розпочалися арешти людей, підозрілих з русофільства. Арешти були масовими і здійснювалися на підставі заздалегідь підготовлених списків “русофілів”. Арештували селян, священників і світських інтелігентів: молодих і старих, часто цілі родини. [...] В перших днях війни арештували й мене. [...] Оскільки в’язниця “Бригідка” була переповнена, багатьох арештованих, між ними й мене, помістили у в’язниці на вул. Баторого. Це було моїм щастям. З “Бригідок” щодня вивозили транспорти арештантів залізницею на захід, головним чином до Талергофу, але з в’язниці при вул. Баторого не мали часу

⁴⁹ Бальцер О́свальд Марі́ан (Balzer Oswald Marian) – польський історик німецького походження.

⁵⁰ Політичний процес проти галицьких русофілів у Львові 1912–1914 рр. О. Марков у спогадах обмежився лише згадкою про ці події, до яких був причетний як прихильних проросійських поглядів.

⁵¹ Село в сучасній Закарпатській області України у складі Ужгородського району за адміністративною реформою 2020 р.

⁵² Великий Березний, нині – селище міського типу в Ужгородському районі на Закарпатті.

⁵³ Волошин Августин – український релігійний, культурний і політичний діяч, греко-католицький священник, в 1938–1939 р. – прем’єр-міністр автономного уряду, президент Карпатської України.

⁵⁴ Крилатий вислів латинською мовою з “Божественної комедії” Данте Аліг’єрі: “Залиш надію, кожен, хто сюди входить”. У даному випадку мається на увазі критичний стан русько-українського національного руху в угорській частині Габсбурзької монархії.

вивезти всіх арештованих, а між тими, яких не встигли вивезти, був і я. По взятті Львова російськими військами мене випустили на волю. [...] У Бродах був уже організований комітет біженців. Між іншими був там і Ю.А. Яворський, який, думаю, почав уже видавати (а може тільки організувати) газету “Прикарпатская Русь”. До редакції Ю.А. Яворський запросив і мене. Крім мене в редакції були: І. Заводовський, М. Гнатишак та ін.

По битві при Городку та по взятті Перемишля ми повернули до Львова, де “Прикарпатская Русь” виходила як щоденник аж до заняття Львова і східньої Галичини австрійськими військами в 1915 році. Губернатором окупованої Галичини став граф Бобринський⁵⁵ (близький родич Володимира Бобринського). [...]

Великі успіхи російських військ (вони дісталися аж до близькості Кракова: ціла Лемківщина була ними зайнята) зміцнювали в широких колах галицького, особливо русофільського, населення віру в перемогу Росії. Криваві знущання австро-угорських військ над галицьким населенням та масові арешти викликали в широких колах страх та озлоблення. Австрійська пропаганда [...] старалася пояснити поразки австрійських військ масовою “зрадою” галицького населення, його русофільством. Розповідали про одного священника-українця, якого австрійці вбили заради того, що він признався, що читає газету “Руслан” (з “Руслана” вони зробили “Руслянд”⁵⁶). [...]

Російські воєнні власті організували також допомогу населенню Галичини, головно продуктами, залучаючи до цієї праці і галичан, особливо з рядів молоді. Я, наприклад, їздив в справі допомоги (особливо родинам ув’язненим або убитих) на Лемківщину, звідки я, між іншим, випроводив сім’ю інтернованого священника Дуркота, пароха з села Ждині (сім’я Дуркотів жила пізніше на еміграції в Росії, а по війні дісталася частинно на Підкарпаття). Разом з тим я збирав документаційні матеріали про арешти, розстріли та вбивства “русофілів”, публікуючи їх у газеті “Прикарпатская Русь”. Пізніше вони були опубліковані (думую, вже у Києві) в брошурі п.н. “Каинова работа”.

Моя мати та сестри [...] були перевезені до табору для інтернованих в Голлерсдорфі. Там була інтернована також вдова адвоката Геровського з Чернівців – дочка А.І. Добрянського⁵⁷ зі своєю дочкою. [...] Але російські війська не утрималися довго в Галичині. В 1914 році розпочався австро-німецький наступ в напрямі Горлиці і російські війська відступили майже з цілої Галичини та Буковини. В зв’язку з тим почалася евакуація населення за кордон. [...] на возах та поїздами переселялися цілі села. Селян поселяли по селах, перш за все на Волині, інтелігенцію по містах: у Києві, Харкові, а пізніше особливо в Ростові-на-Дону, Таганрозі тощо. В Києві (а пізніше в Ростові-на-Дону) був “Русский народный совет”⁵⁸, який, між іншим, старався про “біженців”. В Петрограді існував т. зв. “Тетянинський комітет”⁵⁹, який відпускав засоби для “біженців”, головно з Галичини.

Значна колонія галичан-“біженців” жила довший час в Києві. Там недовго виходила “Прикарпатская Русь” під редакцією Ю.А. Яворського. Здається, в другій половині 1915 року галичани-“біженці” почали переселятися з Києва до Ростова-на-Дону, Таганрогу та Харкова. До Ростова перебрався і “Русский народный совет”. Його головним завданням було зараз піклуватися про “біженців”. Але попри тому “Совету” залишалася і праця політична, а також обов’язок піклуватися, в силу своїх можливостей, про галичан, інтернованих або ув’язнених в

⁵⁵ Бобринський (Бобринский) Георгій – російський державний діяч, українофоб, у 1914–1915 рр. під час окупації російськими військами Галичини і Буковини очолював Галицько-Буковинське генерал-губернаторство.

⁵⁶ Russland – з німецької мови означає Росія. “Руслан” – україномовна газета клерикального спрямування у Львові (див. посилання 34).

⁵⁷ Добрянський Адольф – політичний і громадський діяч, історик, публіцист москвофільського напрямку в Австро-Угорщині, практично всі його діти й онуки стали відомими москвофілами.

⁵⁸ “Русский народный совет” – організація галицьких і буковинських москвофілів, які евакуювалися на схід з відступом російської армії в 1915 р., діяла в Києві й Ростові-на-Дону.

⁵⁹ Комітет у Петрограді (сучасний Санкт-Петербург) займався надання цільової соціальної допомоги біженцям із Галичини, які через свої проросійські та русофільські політичні настрої й симпатії покинули рідний край.

Австрії. В 1915 році у Відні розпочався процес проти Д.Маркова (мого стрийка) і тов. [...] В процесі його засудили на смерть, незважаючи на те, що йшлося лише про обвинувачення чисто ідеологічного характеру. [...] Завдяки інтервенції іспанського короля Альфонса XIII (про інтервенцію його просили члени російської Державної думи) його помилував Франц-Йосиф⁶⁰, замінивши кару смерті на пожиттєве ув'язнення. Стрийка перевезли до Терезина, де він просидів до 1917 року, коли його (разом з іншими “політичними”) амнестовано.

В 1916 році я рішив попробувати дістатися за кордон, щоб звідти нав'язати контакти між інтернованими та в'язними в Австрії та їх родинами, які жили в Росії. Завдяки П.Б. Струве, який був тоді заступником міністра закордонних справ, мені пощастило дістати закордонний паспорт і місце кореспондента міністерства закордонних справ в Бухаресті, так що я зміг виїхати та жити довший час в Бухаресті. Мені посередництвом галицького банку скоро вдалося нав'язати контакти з багатьма в'язнями та інтернованими. Гроші на підмогу в'язням та інтернованим посилали родичі або “Русский народный совет” прямо в банк, а я посилав їх окремим в'язням чи інтернованим до Австрії. З тих грошей я посилав підмогу і стрийкові до віденської в'язниці (матері і сестрам я посилав підмогу з власних грошей). Я пробував також організувати допомогу інтернованим в Талергоф посередництвом посольства ЗША⁶¹ в Бухаресті (заступником ЗША в Румунії був тоді посол Вовічка), але австрійські власті не дали дозволу на таку інтервенцію з боку чужої (тоді ще нейтральної) держави.

Моя праця у Бухаресті припинилася, коли Румунія вступила у війну з Австро-Угорщиною. Я виїхав у Петроград, а звідти у Ростов.

Весною 1917 року мене та Г.С. Мальця “Русский народный совет” післав у Петроград з метою інформувати про стан галицького питання та інформувати про це питання суспільні кола столиці. Ми були, між іншим, у А.А. Шахматова⁶², у Т.Г. Масарика⁶³, у П.Н. Милюкова⁶⁴, у П.Б. Струве⁶⁵, у Г.В. Плеханова⁶⁶ (він видавав тоді газету “Единство”), у В.Г. Тана-Богораза⁶⁷ (співробітника “Биржевих ведомостей”). Всюди нас зустріли з повним порозумінням. [...] В Петрограді ми з Г.С.Мальцем пережили першу спробу перевороту, спрямованого проти дочасної влади (т. зв. “временному правительству”). Незабаром ми повернулися у Ростов, а згодом розпочалася громадянська війна.

Завдяки рекомендації М.Ф. Глушкевича⁶⁸ я дістав місце секретаря “Южно-Донского союза кредитных кооперативов в Ростове-на-Дону”. Праця в “Союзи” була цікава, а моє ставлення до начальства та до співробітників було і залишалось до кінця моєї праці дуже добрим.

В Ростові-на-Дону був тоді евакуований Варшавський університет [...] У багатьох “біженців” поволі зароджувалася ідея нострифікації астрійських дипломів. Я теж вирішив попробувати нострифікувати свій диплом. [...] В 1917 році (вже в часі революції) я склав усі іспити, захистив письмову працю та дістав диплом кандидата прав, тоді вже Донського університету. При тім я й далі працював у “Южно-донським союзі кредитних кооперативів”. Мої контакти з університетом, однак, не перервалися ні після нострифікації диплома та завдяки

⁶⁰ Франц-Йосиф I – правитель Габсбурзької монархії.

⁶¹ Сполучені Штати Америки.

⁶² Шахматов Алексей – російський філолог-славист, історик.

⁶³ Масарик Томаш (Masaryk Tomáš) – чехословацький філософ, політичний і державний діяч, перший президент Чехословаччини. З весни 1917 р. до початку 1918 р. перебував у революційній Росії, зокрема кілька місяців у Києві, де здійснював активну громадсько-політичну діяльність.

⁶⁴ Милюков (Милуков) Павел – російський політичний діяч, історик та публіцист, лідер партії конституційних демократів (кадетів), міністр закордонних справ Тимчасового уряду в Росії.

⁶⁵ Струве Петр – російський громадський і політичний діяч, вчений, публіцист, під час громадянської війни в Росії з 1917 р. став одним з лідерів “білого руху”.

⁶⁶ Плеханов Георгій – російський теоретик і пропагандист марксизму, філософ, діяч російського і міжнародного соціалістичного рухів.

⁶⁷ Богораз-Тан Владимир – професор, російський і радянський етнограф, лінгвіст, письменник і революціонер.

⁶⁸ Глушкевич Маріян – галицький громадський діяч, поет-модерніст московфільського напрямку.

проф. В. Францева⁶⁹ та Ф.Ф. Зігеля⁷⁰ мене було прийнято в університет “для підготовки в професорському званню”.

З початком 1919 року приїхав до Ростова Е.М. Вальницький (пізніше був адвокатом в Мукачеві і там, або в Ужгороді, помер десь року 1945). Його вислав у Ростов галицький “Русский народный совет”, від імені якого він мав нав'язати контакти з урядом, що в той час організовувався на півдні Росії під захистом т. зв. “Добровольческої армії” та “Всевеликого войска донского”. Міністром закордонних справ у тому уряді був Сазанов. Перш за все з ним мав Е. Вальницький інформативні розмови, особливо з огляду на мирову конференцію, що мала зійтися в Парижі і на якій мало бути рішене, між іншим, і питання Східної Галичини, Буковини та Угорської Русі. Розуміється, що Е. Вальницький в цій справі зустрівся з галицькою колонією в Ростові та з представниками ростовського “Русского народного совету”. Після виконання своєї місії Е. Вальницький виїхав з Ростова. З ним виїхав і я, одержавши від університету “командировку” у слов'янські землі для вивчення історії слов'янських законодавств. [...] У Прагу я віз, між іншим, книжки і листи від В.А.Францева, Ф.Зігеля та І.Малиновського⁷¹, адресовані директорові Національного музею Ч.Зібрту⁷² та проф. університету К.Кадлецу⁷³, що дало мені привід познайомитись з ними. [...]

В 1920 році я працював паризьким кореспондентом американських емігрантських (галицьких) газет, а притім допомагав Д.А. Маркову (моєму стрийку), який був делегатом “Русского народного совета” від Галичини, на Паризькій мирній конференції. Під час мого побуту в Парижі я познайомився з діячами російської еміграції, між іншим з редактором “Общего дела” В. Бурцевим⁷⁴, з Г. Алексинським⁷⁵ та іншими, зустрічався там знову з П.Б. Струве і з українськими (галицькими) делегатами, особливо з В. Панейком⁷⁶, з яким я і потім (особливо у Відні) залишився в узякому контакті.

З Парижа я повернувся в Прагу, потім працював довший час у Відні коректором у друкарні А.Г. Винничука. Розуміється, що побут в Парижі та Відні я (в силу своїх можливостей) використовував і для студій. [...] Велике значення мало для мене знайомство з відомим славістом В.Ягічем (я привіз йому листа та якісь гроші від В.А. Францева), у якого я часто був на його віденській квартирі. Він розповідав мені багато цікавого з власного життя та з історії слов'янської філології [...] В Празі я познайомився з А. Гассаєм, який дістав чехословацьке громадянство та мав перспективи стати нотарем на Закарпатській Україні. За його дорученням я поїхав на короткий час у Будапешт, де розшукав та привіз у Прагу німецькі та словацькі переклади угорських законів. Після того я працював у нотарській канцелярії І.Петрика в Ужгороді, а від нього перейшов до нотаріальної канцелярії А. Гассая в Мукачеві.

З Ужгорода та Мукачева я робив подорожі до різних частин Закарпаття. Помимо своїх робочих обов'язків я працював у архіві Мукачівської домінії. [...] Результатом праці в мукачівському домініальному архіві була стаття “Материалы для культурной и социальной истории Подкарпатской Руси”, опублікована в “Карпаторусскому сборнику”.

На Закарпатській Україні я прожив до 1924 року. В 1924 р. одержав від “Російського юридичного факультету в Празі” пропозицію стати аспірантом факультету та, переселившись у Прагу, розпочати підготовку до наукової роботи. Така пропозиція виникла головним чином завдяки інтервенції В.Б. Струве, В.А. Францева та мого стрийка, який в тому часі вже переселився з Парижа і Відня у Прагу. [...] В Празі я прожив від 1924 до 1929 року. [...] В 1926 році

⁶⁹ Францев Владимир – російський історик літератури і культурних відносин, професор.

⁷⁰ Зігель Федір – російський філолог-славіст, історик слов'янського права, професор.

⁷¹ Малиновський Іоаннікій – український історик, правознавець, громадський діяч, професор.

⁷² Зібрт Ченек (Zibrt Čeněk) – чеський культуролог, етнолог та бібліограф.

⁷³ Кадлець Карел (Kadlec Karel) – чеський правознавець, славіст, професор.

⁷⁴ Бурцев Владимир – російський публіцист і видавець.

⁷⁵ Алексинський Григорій – російський політичний діяч, соціал-демократ, з 1917 р. боровся з більшовизмом.

⁷⁶ Панейко Василь – громадський і політичний діяч, дипломат, публіцист, був головою делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції в 1919–1920 рр.

я склав магістерський екзамен і став доцентом історії слов'янського права. В роках 1926–1928 я читав лекції на Російському юридичному факультеті з історії слов'янського права. В 1929 році я прожив кілька місяців у Белграді, як стипендіат “Російського наукового інститута”. В Белграді я зблизився особливо з професором університету Ф.Тарановським⁷⁷, Ст. Станоевичем⁷⁸ та з А.В. Соловйовим⁷⁹. На раду професорів Тарновського та Станоевича я зайнявся дослідженням статусу міста Котора⁸⁰ [...] Між тим діяльність празького Російського юридичного факультету кінчалася, і він мав бути ліквідований. [...] Я теж думав про виїзд з Праги.

В мене постійно було ще польське громадянство. Чехословацьке громадянство, правда, мені було приобіцяне ще на Закарпатській Україні. [...] Але звільнення від польського громадянства я в становленому терміні не дістав, а на мою заяву про продовження візи я дістав відповідь, що термін мені вже продовжували (що не відповідало дійсності) і що більше його не продовжать. Пізніше я довідався, що на міністерстві мене переплутали з моїм стрийком Д.А. Марковом і не хотіли мене, як “відомого політика”, залишати в Чехословаччині. У зв'язку з тим мені не залишилось іншого, лише повернутись в Галичину і стати знов на шлях адвокатури. Потрібні роки адвокатської практики я формально мав, бо був як адвокатський конціпієнт довший час записаний у адвоката М.Ф. Глушкевича у Львові.

Про мої плани я розповів К. Кадлецу. Він не погоджувався з моєю резигнацією від наукової роботи і хотів дати мені рекомендаційні листи до О. Бальцера та С. Кутшети в надії, що вони допоможуть мені габілітуватися у Львівському або Краківському університеті. [...] Та згодом проф. Кадлец запропонував мені план габілітації на юридичному факультеті у Братиславі. Він говорив про те з проф. О. Соммером і післав мене до нього для ближчих інформацій. Проф. Соммер прийняв мене (на празькому факультеті) дуже гарно і порадив мені подати на юридичний факультет у Братиславу заяву про габілітацію з історії слов'янського права [...] На габілітацію, розуміється, потрібні були гроші, яких у мене не було. Заради того я поїхав у Львів і позичив потрібну суму у родича з материнського боку К. Фабіяна (він був урядовцем красивого виду). Та між тим проф. Кадлец в Празі несподівано помер і габілітація відбулася вже без його участі.

Від 1929 р. я працював на братиславському юридичному факультеті доцентом історії слов'янського права без постійної зарплати. [...] В Братиславі я закінчив працю “*Prípravné řízení procesní v českém právu zemském*”, яка була опублікована 1930 р. На підставі цієї праці мене 1931 р. іменовано надзвичайним професором історії слов'янського права, але тільки на підставі договору [...]. Платні притім і надалі не було. [...] Я знов стояв перед проблемою: або повертатися в Галичину і починати кар'єру практичного юриста, або добитись чехословацького громадянства та “дефінітивної” професури. На другу можливість великої надії в мене не було. На цей раз допоміг мені проф. Лаштовічка, на інтервенцію якого мені було встановлено новий строк для звільнення з польського підданства, якого я на цей раз добився вчас. Так я став чехословацьким громадянином, а від вересня 1937 р. дійсним надзвичайним професором⁸¹ братиславського юридичного факультету.

Та моя “дефінітива” у братиславському університеті не тривала довго. [...] У Братиславі мене дійсно іменували звичайним професором⁸² вже 30 березня 1939 р., але майже рівночасно (12 квітня 1939) мене іменували надзвичайним професором в Празі. Декрет був, розуміється, підписаний тодішнім президентом Е.Гахою, що в майбутньому мало свої негативні наслідки. Хоч перспектива звичайного професора у Братиславі була привабливою, я відмовився від неї, і 8 травня 1939 р. я зголосився до служби в Празі, склавши там встановлену присягу. [...] З Праги я

⁷⁷ Тарановський Федір – російський, український та сербський правознавець, історик і теоретик права, доктор державного права, емігрував з Росії в 1920 р.

⁷⁸ Станоевич Станое (Станоєвич Станоє) – сербський історик-медієвіст.

⁷⁹ Соловйов Александр – російський історик та археограф, історик права, балканознавець, професор, емігрував з Росії після революції 1917 р., переїхав до Белграду.

⁸⁰ Котор – місто в сучасній Чорногорії.

⁸¹ Тобто працював на посаді професора.

⁸² Офіційно отримав вчене звання професора.

їздив раз за два тижні в Братиславу, де я суплював історію права. Кожного разу я змушений був іти на Гестапо⁸³ до т. зв. “Печкарні” (Pečkún palác), де одержував дозвіл на виїзд в Братиславу, і я ніколи не був певний, чи повернуся з “Печкарні” на волю. [...]

Моя діяльність на празькому факультеті не тривала довго. По демонстраціях в жовтні 1939 р. німці закрили всі чеські вищі учбові заклади, а 6 червня 1940 р. дали професорів тих вузів на “dovolenou s čekatelným”, тобто практично до пенсії. [...] Моїм щастям було те, що в результаті іменування мене професором у березні 1939 р. я здобув на підставі закона словацьке громадянство. [...] завдяки словацькому громадянству залишився у Братиславі. [...] Братиславське міністерство освіти не продовжило на дальший піврік мою суплентуру на юридичному факультеті, і мені треба було оглянутися за заробітком. На пропозицію І.Карваша я прийняв місце урядовця у керованому ним NÚZ-і, залишившись там аж до 1945 року. [...] Я прожив у Братиславі аж до кінця війни. Там я в жовтні 1944 р. одружився з Емою Окалі.

Після війни, 6 червня 1945 р. я зголосився до служби на міністерстві освіти в Празі, але воно, посилаючись на факт, що професором мене іменував Е.Гаха, анулювало мою празьку професуру. [...] Отже, після багатьох змін я врешті-решт залишився професором історії права у Братиславі. Тут я працював аж до 1950 року. [...] 17 липня 1950 р. на 60-ому році життя мене відправлено на пенсію. Так почався послідній етап мого життя. Досить скоро я нав'язав співпрацю з Етнографічним інститутом САН⁸⁴. [...] мені запропонували цю працю. Я погодився, сподіваючись, що попри збирання матеріалів для історії словацького народного одягу буду мати можливість збирати матеріали також зі звичаєвого права. Так я став екстерним співробітником Інституту етнографії САН. Матеріали, зібрані мною в різних архівах, торкалися перш за все словацького народного одягу, в меншій мірі звичаєвого права та інших ділянок. З Інститутом етнографії САН я розійшовся, думаю, в 1958 році [...] Я повернувся назад до вивчення історії чеського процесуального права XII–XVII стол. [...]

**MEMOIRS OF FORMER MOSCOPHILE OSYR MARKOV JR. IN EMIGRATION:
“MY HEART AND SOUL ARE CONNECTED TO UKRAINE”**

Ihor RAIKIVSKYI

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of History of Ukraine and methods of teaching history,
Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine
e-mail: igor.raikivskyi@pnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-2218-9556*

Summary

The article, which is a preface to the publication of the autobiographical memoirs of Osyр Osypovych Markov (1890–1976), a Slavist, jurist and ethnographer, born in Lviv, the general features of the Ukrainian national movement in Galicia in the 19th and early 20th centuries, reveals their influence on formation and development of the actor's worldview. In his youth, O. Markov Jr. was closely associated with the Moscovophile environment; in particular, his father Osyр and uncle Dmytro Markov were among the leaders of Galician Moscovophilism (Russophilism) – a current that advocated the historical, linguistic and cultural unity of the region with the pan-Russian space on in the east, openly focused on the Russian language and culture. O. Markov Jr. was brought up in the family circle and educated in the Moscovophile spirit, had connections with pro-Russian figures at the beginning of his public activities. However, finding himself in exile in Czechoslovakia after the defeat of the Ukrainian revolution, he gradually switched to Ukrainian national positions, felt his kinship with Ukraine “with his heart and soul”. He lived the last years of his life in Bratislava, where he is buried. The article gives an idea of the environment and conditions in which the evolution of O. Markov's ideological views from Moscovophilism to Ukrainophilism took place. The appendix contains his autobiography, which was first published by the Ukrainian researcher from Pryashev Mykola Mushinka in a Slovak scientific collection (1992), but it is not well known in Ukraine. A typescript copy of O. Markov's autobiographical memoirs, which give an

⁸³ Таємна державна політична поліція гітлерівської Німеччини.

⁸⁴ Словацька академія наук.

idea of the complexity and contradictions of the process of forming a modern national self-awareness in Western Ukrainian lands in the 19th – 20th centuries, is kept in the manuscripts department of the Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: *Osyp Osypovych Markov, autobiography, Moscovophile, scientist and public figure, national self-identification, Galicia, Slovakia.*

REFERENCES

- Avtobiografiya prof. Osypa Osypovycha Markova [Autobiography of Professor Osyp Osypovych Markov]. (1992). *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrayinskoyi kultury u Svydnyku*. Bratislava – Pryashiv, t. 18, pp. 183–198 (in Ukrainian).
- Arkusha, O., Mudryj, M. (1999) Rusofilstvo v Galychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st.: geneza, etapy rozvytku, svitoglyad [Russophilism in Galicia in the middle of the 19th and early 20th centuries: genesis, stages of development, worldview]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. Lviv, iss. 34, pp. 231–268 (in Ukrainian).
- Bochkovskyy, O. (1939). Narodzhennya nacyi. Nauka pro nacyu ta yiyi zhyttya [The birth of a nation. Science about the nation and its life]. *Samoosvita*. Lviv, 1939. Berezen, kn. 112. 32 p. (in Ukrainian).
- Grushevskyy, M. (2002). Lysty z-nad Poltavu. Lyst pershyj [Letters from above Poltava. The first letter]. *Tvory: U 50-ty tomakh*, t. 1. Seriya “Suspilno-politychni tvory (1894–1907)”. Lviv, pp. 129–141 (in Ukrainian).
- Kasyanov, G. (1999). Teoriyi nacyi ta nacionalizmu [Theories of nation and nationalism]. Kyiv (in Ukrainian).
- Markov, D. A. (1911). Russkaya y ukraynskaya ydeya v Avstrii [Russian and Ukrainian idea in Austria]. Svobodnyj perevod s nemeczkogo. Sostavyy A. Gogatko. Lvov (in Russian).
- Mushynka, M. (1992). Spogady zabutogo ukrayinskogo yurysta ta etnografa [Memories of a forgotten Ukrainian lawyer and ethnographer]. *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrayinskoyi kultury u Svydnyku*. Bratislava – Pryashiv, 1992, t. 18, pp. 181–182 (in Ukrainian).
- Orlevych, I. (2011). Galyczke rusofilstvo pid chas Pershoyi svitovoyi vijny [Galician Russophilism during the First World War]. *Visnyk Lvivskoyi komercijnoyi akademiyi: zbirnyk naukovykh pracz*. Lviv, t. 10: *Yuvilejnyj zbirnyk na poshanu Stepana Geleja*, pp. 235–249 (in Ukrainian).
- Paholkiv, S. (2014). Ukrayinska inteligenciya u Gabsburzkij Galychyni: osvichena verstva j emansypaciya nacyi [The Ukrainian intelligentsia in Habsburg Galicia: the educated class and the emancipation of the nation]; per. z nim. X. Nykolyn. Lviv (in Ukrainian).
- Pervoe obshherusskoe slovo v avstrijskom parlamente. [The first all-Russian speech in the Austrian parliament]. (1907). *Galychany*, ch. 143. 29 iyunya (11 iyulya), p. 1 (in Russian).
- Raikivskyy, I. (2012). Ideia ukraïnskoï natsionalnoi yednosti v hromadskom zhytti Halychyny XIX stolittia: monohrafiia [The idea of the ukrainian national unity in the community life of Galicia in the XIXth century]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Rajkivskyy, I. (2016). Ideya ukrayinskoyi sobornosti v pidavstrijskij Galychyni (XIX – pochatok XX st.) [The idea of Ukrainian national unity in sub-Austrian Galicia (19th – early 20th centuries)]. Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
- Ruske pytannye [Ukrainian question]. (1863). *Meta*. Lviv. № 3 (lystopad), p. 210 (in Ukrainian).
- Studynskyy, K. (1901). Z korespondencyi Denysa Zubryczkogo (rr. 1840–1853) [From the correspondence of Denys Zubrytskyi (1840–1853)]. *Zapysky NTSh*. Lviv, t. XLIII, kn. 5, pp. 1–66 (in Ukrainian).
- Sukhyi, O. (2003). Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraïntsiu u XIX stolitti) [From Russophilia to Moscovophilia (Russian Factor in Public Opinion and Socio-political Life of Galician Ukrainians in the 19th century)]. Lviv. (in Ukrainian)
- “Ukraynskaya” bolezni` russkoj nacyi [“Ukrainian” disease of the Russian nation]. (2004). Sostavytel seryy M.B.Smolyn. Moskva (in Russian).
- Shevchenko, T. (2012). Yurodyvyj [Holy fool]. *Kobzar. Vpershe zi shhodennykom avtora*. Xarkiv, pp. 553–555 (in Ukrainian).